

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

УДК 340.0;340.1

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ПРИМУСУ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Лідія КАЛІЄНЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті автор з'ясовує та розкриває специфічні ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, формулює її поняття.

До специфічних рис юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу віднесено: 1) зв'язок із державним примусом; 2) здійснення на підставі йу межах закону; 3) настання лише за умови наявності необхідних підстав; 4) процесуальна форма; 5) реалізація лише спеціально уповноваженими суб'єктами; 6) вираження в обов'язку зазнати конкретного виду й міри позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру.

Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу визначена як передбачені нормами права та здійснювані в процесуальній формі, спеціально уповноваженими суб'єктами, заходи покарання, які застосовуються за умови наявності необхідних підстав до суб'єкта порушення суб'єктивних прав (правопорушення).

Ключові слова: юридична відповідальність, державно-правовий примус, відповідальність, державний примус, примус.

LEGAL LIABILITY AS THE FORM OF THE STATE-LAW PRIMUS: CONCEPT AND CHARACTERISTICS

Lidiia KALIENICHENKO,

Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law, Faculty № 1 of Kharkiv National University of Internal Affairs

SUMMARY

In the article the author finds out and reveals the specific features of legal responsibility as a form of state-legal coercion, formulates its concept.

Among the specific features of legal liability as a form of state-legal coercion are: 1) connection with state coercion; 2) implementation on the basis and within the limits of the law; 3) the offensive only if the necessary grounds exist; 4) the procedural form; 5) realization only by specially authorized subjects; 6) expression of the obligation to experience a particular type and extent of deprivation of the benefits of personal, property, organizational nature.

Legal liability as a form of state-legal coercion is defined as prescribed by the norms of law and carried out in a procedural form by specially authorized subjects, punitive measures, which are applied, provided that there are necessary grounds for the subject of violation of subjective rights (offenses).

Key words: legal liability, state-legal coercion, responsibility, state coercion, coercion.

REZUMAT

În articol autorul descoperă și dezvăluie semne specifice de responsabilitate juridică ca formă de constrângere juridică de stat, își formulează conceptele.

Printre trăsăturile specifice ale răspunderii legale ca formă de coerciție de stat sunt: 1) comunicarea cu constrângerea de stat; 2) implementarea pe baza și în cadrul legii; 3) o ofensivă numai dacă există motivele necesare; 4) formă procedurală; 5) punerea în aplicare numai de entități special autorizate; 6) exprimarea în obligația de a fi supus unui anumit tip și măsura de privare a beneficiilor personale, de proprietate și organizatorice.

Răspunderea juridică ca o formă de constrângere publică-juridică definită ca normele de drept specificate și puse în aplicare într-o formă de procedură, utilizate, cu condiția sancțiuni entităților autorizate special că baza necesară pentru subiectul încălcării drepturilor (infrațiuni).

Cuvinte cheie: responsabilitate juridică, coerciție de stat, responsabilitate, constrângere de stat, coerciție.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є багатогатим правовим явищем правової дійсності. Відтак одні вчені-правознавці розглядають її у ракурсі ретроспективного аспекту, інші – позитивного аспекту. Існує точка зору,

у межах якої юридичну відповідальність характеризують як комплексне правове явище (прихильники цієї позиції поєднують у межах запропонованої теорії юридичної відповідальності її ретроспективний та позитивний аспекти).

Стан дослідження. Однак зазначеними позиціями аспекти, згідно з якими у юридичній літературі характеризують юридичну відповідальність, не вичерпуються. О.Є. Лейст, Л.С. Явич, А.С. Шабуров та ін. сутність юридичної відповідальності пов'язують із категорією *санкції юридичної норми права*. С.С. Алексеев, М.Д. Шиндяпіна, П.М. Рабінович та ін. визначають юридичну відповідальність як *обов'язок особи* зазнавати заходів державно-примусового впливу. М.І. Абдуллаєв, С.О. Комаров, І.Н. Сенякін, Є.В. Черних під юридичною відповідальністю розуміють *правові відносини*, що виникли з факту правопорушення між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником. Тобто, сутність досліджуваного явища характеризують через категорію *правовідносин*. На думку М.С. Маленіна, «сутність відповідальності, її невід'ємна ознака полягає в покаранні, карі правопорушника» [1, с. 36]. Тобто вчений пов'язує зміст досліджуваного правового явища з категорією *покарання*.

Зазначені позиції щодо сутності юридичної відповідальності не складають вичерпний перелік усіх її аспектів. Проте практично будь-яка з наведених позицій щодо змісту категорії юридичної відповідальності тією чи іншою мірою пов'язана з таким правовим явищем як *державно-правовий примус*.

У цій статті автор поставив **за мету** встановити та розкрити специфічні ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, сформулювати її поняття.

У зв'язку з тим, що юридична відповідальність є однією з форм державно-правового примусу, їй притаманні загальні та специфічні ознаки. У цій статті ми поставили перед собою мету визначити та розкрити зміст саме специфічних рис юридичної відповідальності, котрі дозволять охарактеризувати її як відносно відокремлене та самостійне правове явище, сформулювати визначення.

Виклад матеріалу. Першою специфічною рисою *юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу є її зв'язок із державним примусом*.

«Юридична відповідальність є важливим засобом охорони й захисту конституціоналізму, законності й правопорядку. Юридична відповідальність за скоєне правопорушення здійснюється на підставі державного примусу, забезпечується примусовою силою держави» [2, с. 27].

Державний примус є об'єктивно історично обумовленою властивістю держави, державної влади. За допомогою державного примусу держава через компетентні органи впливає на свідомість та волю суб'єктів права, підкорює їх поведінку публічним інтересам. Тобто за допомогою державного примусу держава забезпечує сутність свого існування.

Зв'язок юридичної відповідальності з державним примусом визнається переважною більшістю вчених-правознавців у юридичній науковій та навчальній літературі [3, с. 27; 4; 5, с. 471; 5, с. 471-472]. Незалежно від позиції автора стосовно доцільності виокремлення позитивної, перспективної, добровільної відповідальності, сутності, мети, видів цього правового явища її зв'язок із державним примусом є беззаперечною аксіомою у працях вчених-юристів різних правових шкіл, історичних етапів наукового пізнання права.

Як *правова форма державного примусу юридична відповідальність тісно пов'язана з системою права*. Іншими словами, *юридична відповідальність здійснюється на підставі й у межах закону*.

Правовий характер міри державного примусу полягає в тому, що вона передбачається нормою права, у зв'язку з цим застосування заходів юридичної відповідальності тісно пов'язане з реалізацією санкції правової норми, яка визначає ці заходи відповідальності [2, с. 30]. Юридична

відповідальність як форма державного примусу характеризується тим, що саме через неї реалізуються санкції відповідної (відповідних) норми (норм) права. Негативні наслідки особистого, майнового, організаційного характеру, що містяться в такому елементі норми права як санкція, не виникають автоматично. Перехід санкції з площини об'єктивно можливого у площину суб'єктивно зобов'язуючого є неможливим без юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, реалізується в процесі юридичної практичної діяльності державними органами, посадовими особами. «Перехід санкції зі сфери повинного у сферу практичної діяльності здійснюється державними органами шляхом застосування до правопорушника однієї із мір, передбачених санкцією порушеної норми. Держава приписує правопорушникові діяти певним чином і примушує його виконати припис реально» [6, с. 44].

Таким чином, зв'язок юридичної відповідальності із системою права можна охарактеризувати як співвідношення змісту та форми. З одного боку, система права закріплює сутність юридичної відповідальності та порядок її покладення і здійснення. А з іншого - юридична відповідальність є формою реалізації норми права. У процесі покладення та притягнення особи до юридичної відповідальності втілюються в життя зміст норм права.

За функціонально спрямованістю у системі норм права слід виокремлювати регулятивні та охоронні норми права [7, с. 160-161]. Регулятивні норми права створюють у своїй сукупності підґрунтя для реалізації регулятивної функції права. У змісті регулятивних норм права законодавець визначає еталон правомірної поведінки суб'єктів права. У свою чергу, охоронні норми права у своєму змісті мають склади правопорушень і відповідні юридичні санкції. Метою охоронних норми права є охорона суспільних відносин, інформування суб'єктів права про настання можливих негативних наслідків у разі невиконання ними вимог чинної системи законодавства, а також закріплення виду та міри покарання за вчинення відповідного протиправного діяння.

Слід окремо відмітити, що регулятивні та охоронні норми права взаємодіють між собою. Юридична відповідальність як статичне та динамічне правове явище тісно пов'язана як з регулятивними так і з охоронними нормами права. Міри юридичної відповідальності за відповідне правопорушення містяться в санкції охоронних норм права. Натомість, реалізація відповідної санкції охоронної норми права неможлива без наявності та встановлення необхідних життєвих обставин, з якими законодавець пов'язує застосування відповідного покарання «скоєння забороненого діяння ще не викликає виникнення юридичної відповідальності правопорушника. Необхідно щоб був встановлений юридичний склад правопорушення і обставини, обов'язкові для застосування міри покарання» [2, с. 25].

Таким чином, по-перше, юридична відповідальність як динамічне правове явище тісно пов'язана з охоронними і з регулятивними нормами права. По-друге, міри юридичної відповідальності як «додаткові позбавлення особистого, організаційного чи майнового характеру, які настають унаслідок правопорушення» [8, с. 238] тісно пов'язані саме з санкцією норми права, з охоронними нормами права «санкції правових норм передбачають міри юридичної відповідальності за скоєне правопорушення, тому застосування міри юридичної відповідальності одночасно означає й реалізацію передбачених санкцій правових норм» [2, с. 31].

Юридична відповідальність настає лише за умови наявності необхідних підстав.

Заходи юридичної відповідальності до особи, яка скоїла правопорушення застосовуються за умови наявності таких підстав:

1) нормативно-правова підстава, тобто наявність відповідної норми права в системі чинного законодавства, яка закріплює юридичну можливість застосування заходів юридичної відповідальності, відповідно до конкретного суб'єкта права;

2) фактична підстава, тобто вчинення забороненого у діючій системі норм протиправного діяння, яке є конкретно передбаченим у діючій системі права (законодавства) складом правопорушення.

3) процесуальна підстава, тобто правозастосовний акт, у якому містяться встановлені фактична та юридична підстави застосування заходів юридичної відповідальності до конкретної особи і котрий вступив у законну силу [2, с. 28].

Вищезазначені підстави необхідні для настання юридичної відповідальності в публічних галузях права (приміром, кримінальному, адміністративному). Проте у галузях приватного права (приміром, цивільному) для настання юридичної відповідальності може бути достатньо нормативно-правової та фактичної підстави. Такий стан речей пояснюється специфікою методів правового регулювання публічних та приватних галузей права, а також суб'єктивним складом їх правових відносин.

У межах публічних галузей права у відносинах, пов'язаних із реалізацією юридичної відповідальності, завжди виступає держава. Відповідно притягнення до юридичної відповідальності «завершується винесенням правозастосовного акту, в якому повинні бути встановлені як фактичні, так і юридичні підстави застосування відповідальності до особи, що скоїла правопорушення [2, с. 28]. Тобто для реалізації юридичної відповідальності в публічно-правових галузях права необхідна наявність трьох вищезазначених підстав (нормативно-правової, фактичної, процесуальної).

Натомість у приватних галузях права притягнення та покладення юридичної відповідальності можливе за умови наявності лише двох вказаних підстав - нормативно-правової та фактичної. Існують випадки в галузях приватного права, коли правові відносини відповідальності виникають на підставі домовленості волі її учасників. Приміром, якщо суб'єкт правопорушення, порушення суб'єктивних прав, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у передбачених законом, договором випадках) погоджується з покаранням, що застосовується до нього, то він може його добровільно прийняти та виконати. У цьому випадку необхідності в процесуальній підставі юридичної відповідальності немає. Якщо ж суб'єкт відповідальності не погоджується добровільно нести несприятливі наслідки організаційного, майнового, морального характеру, постраждала сторона може звернутися до компетентних державних органів й отримати відповідний правозастосовний акт, який буде процесуальною підставою юридичної відповідальності.

Таким чином, на відміну від публічних галузей права, у приватних галузях права для притягнення та покладення юридичної відповідальності інколи буває достатньо наявності двох підстав (нормативно-правової та фактичної).

Поза процесуальною формою юридична відповідальність неможлива.

Норми юридичної відповідності реалізуються лише в межах правозастосовної діяльності, а отже, тісно пов'язані з правозастосовним процесом.

Правозастосовна діяльність завжди пов'язана з вирішенням конкретної справи, в результаті якої встановлюється наявність або відсутність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, визначається їх міра й обсяг, в охоронних правовідносинах під час застосування санкцій визначається вид і міра юридичної відповідальності [2, с.23]. Таким чином, у межах вирішення конкретної життєвої ситуації (наприклад, розгляд позов-

ної заяви в суді стосовно незаконності звільнення особи з роботи) в процесі процесуальної діяльності встановлюються: а) факт наявності чи відсутності правопорушення, порушення суб'єктивних прав, вчинення об'єктивно протиправного діяння у випадках, передбачених законом чи договором; б) вирішується правовий спір; в) визначаються вид, міра юридичної відповідальності тощо. Однією з особливостей правозастосовної діяльності є її стадійність. «Правозастосовна діяльність як процес опосередкованої реалізації права складається з кількох послідовних стадій, результати яких потім знаходять своє відображення у відповідному акті застосування права» [9, с. 100].

У зв'язку з тим, що юридична відповідальність реалізується в межах правозастосовної діяльності, є підстави стверджувати, що процесуальна форма для втілення в життя її норм є обов'язковою. Звернімо увагу на те, що у цьому контексті ми ведемо мову про інститут відповідальності в публічних галузях права, хоча в галузях приватного права реалізація відповідальності також не можлива поза процесуальною формою.

Процес реалізації відповідальності в приватному праві відрізняється від процесу реалізації відповідальності у публічному праві. Однак як у публічному, так і в приватному праві притягнення та покладення юридичної відповідальності регулюється процесуальними нормами й здійснюється у межах процесуальних відносин, які слугують формою відносин юридичної відповідальності. Тобто, *порядок залучення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права й має певний процедурно-процесуальний порядок.*

Юридична відповідальність реалізується лише спеціально уповноваженими суб'єктами.

Реалізація юридичної відповідальності тісно пов'язана з процесом реалізації норм права, зокрема правозастосуванням. Реалізувати юридичну відповідальність - значить «застосувати конкретну норму відповідальності (покарання) до особи, яка скоїла правопорушення» [10, с.28].

У зв'язку з тим, що правозастосування здійснюється лише уповноваженими на те компетентними суб'єктами [4, с. 414; 11, с. 329; 7, с. 266], вважаємо за доцільне констатувати, що процес реалізації норм юридичної відповідальності є неможливим без участі держави. Тобто, реалізація норм юридичної відповідальності передбачає обов'язкову участь уповноважених на те компетентних суб'єктів.

Звернімо увагу на те, що вищезазначений тезис є справедливим у рамках лише публічних галузей права. Проте для приватних галузей права (наприклад, цивільного) реалізація норм юридичної відповідальності (цивільної) може здійснюватися особою, що не наділена державно-владними повноваженнями, наприклад, третейським судом. Або взагалі без спеціального уповноваженого суб'єкта, за умови, що відповідна сторона добровільно бере на себе додаткові несприятливі обов'язки пов'язані з її неправомірною поведінкою. Наприклад, добровільне відшкодування завданої шкоди, яка настала в результаті невиконання договірних зобов'язань.

Однак не завжди норми юридичної відповідальності в межах цивільного права реалізуються без участі спеціально уповноваженого суб'єкта. «Розбіжності сторін у питаннях застосування відповідальності можуть бути розглянуті органом державної влади й вирішені в правозастосовному акті, обов'язковому для сторін» [2, с. 28].

Таким чином, за загальним правилом юридична відповідальність реалізується лише спеціально уповноваженими суб'єктами. Що стосується приватного права, то в його галузях держава виступає гарантом добровільного її виконання, а у випадках відсутності домовленості між сторонами щодо несення додаткового обов'язку матеріального,

морального, організаційного характеру (наприклад, щодо розміру необхідних для відшкодування збитків) - забезпечує реалізацію юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність виражається в обов'язку зазнати конкретного виду і міри позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру.

Перехід юридичної відповідальності з площини об'єктивного права у сферу суб'єктивного тісно пов'язаний із конкретизацією санкцій норм права. У процесі покладання юридичної відповідальності несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру, які держава передбачає за вчинення певного правопорушення, порушення суб'єктивних прав знаходять своє відображення у правовому статусі конкретного суб'єкта права. Суб'єкт порушення суб'єктивних прав (правопорушення), на підставі відповідного правозастосовного акту або добровільно (у випадках цивільно-правової відповідальності), має зазнати позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру. Водночас вид і міра позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру чітко визначається в кожній конкретній правовій ситуації на підставі й у порядку, визначених законодавством.

На підставі викладеного слід констатувати, що юридична відповідальність як форма державно-правового примусу є відносно відокремленим правовим явищем, володіє відповідними специфічними рисами. До специфічних рис юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу належать: 1) зв'язок із державним примусом; 2) здійснення на підставі й у межах закону; 3) настання лише за умов наявності необхідних підстав; 4) неможливість поза процесуальною формою (порядок залучення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права і має певний процедурно-процесуальний порядок); 5) реалізація лише спеціально уповноваженими суб'єктами; 6) вираження в обов'язку зазнати конкретного виду й міри позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру.

Ураховуючи зазначені спеціальні ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, сформулюємо зміст її дефініції. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу – це передбачені нормами права та здійснювані в процесуальній формі, спеціально уповноваженими суб'єктами, заходи покарання, які застосовуються за умов наявності необхідних підстав до суб'єкта порушення суб'єктивних прав (правопорушення).

Список використаної літератури:

1. Маленин Н.С. Юридическая ответственность и справедливость. Москва: Манускрипт, 1992. 204 с.
2. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. Москва: Норма, 2009. 259 с.
3. Вершинина С.И. Юридическая ответственность как вид государственного принуждения. Вектор науки ТГУ. № 5(8). 2009. – С. 23–30.
4. Крестовська Н.М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник; 4-те видання допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. 524 с.
6. Штода И.С. Юридическая ответственность, ее признаки и стадии. Бизнес в законе. 2011. № 3. С. 43–45.
7. Теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
8. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
9. Слинько Д.В. Особливості правозастосовного процесу в діяльності органів внутрішніх справ. Право і безпека. 2015. 3 № (58). С. 97-102.
10. Слинько Д.В. Основні риси та структура правозастосовної діяльності. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». Вип. 20. 2015. С. 21–24.
11. Теорія держави і права : навчальний посібник для студентів, які навчаються за напрямом підготовки 6.030202 «Міжнародне право» / А.М. Шульга, Л.В. Новікова, В.І. Сідоров та ін. ; за ред. А.М. Шульги. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. 464 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Каленіченко Лідія Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Kaleniuchenko Lidiia Ivanivna – Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law, Faculty № 1 of Kharkiv National University of Internal Affairs

Kalenichenkolid@gmail.com